

ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Юрій Ніколаєць*

ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Визначено стан та зміст наукових пошуків, автори яких досліджували долю польського населення в Україні у роки Другої світової війни. Показано специфіку вивчення дослідниками змін поселенської структури польського населення України у роки війни. Особливу увагу приділено визначенню характеру польсько-українського протистояння на території західноукраїнських земель. Проаналізовано напрями доведення ролі «третьої сторони» у загостренні польсько-українського конфлікту. Охарактеризовано спільні зусилля польських та українських науковців у сфері дослідження проблем Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, українці, поляки, дискурс, етнополітика, етнопрактика, національні меншини, польсько-українське протистояння.

***Yurij Nikolaiets. Polish people in Ukraine in the years of the Second World War: the modern scientific discussion.** The state and contact of the scientific findings, the authors which investigated the fate of the Polish people in Ukraine during World War II were defined. The specifics of the researchers studies of the settlement structure changes of the Polish population in Ukraine during war years. Special attention was devoted to the definition of the Ukrainian-Polish confrontation character on the West territories of Ukraine. The ways of proving the role of the «third side» in sharpening of the Polish-Ukrainian confrontation were analyzed. The common efforts of the Polish and*

---

* **Ніколаєць Юрій Олексійович** – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ukrainian scholars in the sphere of World War II problems research were characterized.

Key words: *World War II, Ukrainians, Polish, discourse, ethno politics, ethno practice, national minorities, Polish-Ukrainian confrontation.*

Постановка проблеми. Характер Другої світової війни багато в чому визначався специфікою уявлень її провідних учасників про характер міжетнічних конфліктів, міжетнічної взаємодії, ідеолого-політичних засад та цінностей розвитку людства загалом. Поряд з тим у роки війни важливе місце в етнонаціональних процесах відігравали проблеми політичних взаємовідносин державотворчої нації (нації-держави) з етнічними об'єднаннями на її території, а також етнічних спільнот між собою. Все це зумовлювало й оціночні характеристики, пов'язані із визначенням «паліїв війни», «визволителів» та «поневолювачів», ворогів та союзників, а також уявлення про «свої» та «чужі» території, що в кінцевому рахунку визначало й тематику наукових студій у відтворенні перебігу подій війни.

У роки Другої світової війни стараннями лідерів тоталітарних держав міжетнічні відносини використовувалися для формування образу ворога, ескалації джерел напруги, що призводило до винищення представників різних етнічних груп, формування стійкого взаємного неприйняття. Розпалювання міжетнічної ворожнечі, штучне загострення міжетнічних конфліктів спрямовувалося, насамперед, на реалізацію загарбницьких планів за нехтування загальнолюдськими принципами співіснування. На тлі цього «українське питання» постало одним із провідних у міжнародних відносинах європейських держав передвоєнного періоду і набуло особливої гостроти у роки війни не в останню чергу внаслідок збройного протистояння між поляками та українцями. На думку українських дослідників, перебування українських етнічних земель напередодні Другої світової війни у складі чотирьох держав можна розглядати як дестабілізуючий фактор політичного життя Європи [42].

Населення українських етнічних земель, у тому числі й польське, виявилось заручником реалізації планів провідних гравців на світовій арені. Українські землі були лише розмінною картою у «великій геополітичній грі», що наклало свій відбиток на висвітлення у науковій літературі долі національних меншин України, у тому числі й польського населення українських земель, у роки Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти проблеми представлені у публікаціях А. Андрухіва, Р. Дрозда, Л. Зашкільняка, І. Ільюшина, О. Калакури, О. Каліщук, Г. Мотики, М. Панчука, О. Рафальського, Л. Рябошапка, В. Семашка, В. Сергійчука, Ю. Сливки, Р. Тожецького, С. Ткачова, Ю. Шаповала та ін.

Виклад основного матеріалу. Досягнення цілей воюючими сторонами у роки Другої світової війни передбачало масштабні маніпуляції етнічними цінностями, історичною пам'яттю. Закладені у основі мобілізації людей на війну, подібні маніпуляції неминуче впливали на характер організації пропагандистських кампаній, а з часом і на висвітлення дослідниками подій війни. Сформовані переважно у таборі переможців результати маніпуляцій свідомістю громадян тривалий час «мандрували» науковими працями у вигляді штампів. Їх породження найчастіше зумовлювалось уявленнями про громадянські обов'язки, оцінками цілей і характеру бойових дій та ролі окремих країн у її розпалюванні, а також союзницьких стосунків між країнами-учасниками війни. З огляду на це оцінки участі населення України у Другій світовій війні багато в чому зумовлювалися включенням її земель до складу різних держав (і, відповідно, різницею оцінок громадянських обов'язків), зміною союзницьких пріоритетів СРСР та Німеччини у ході війни та специфікою уявлень вищого керівництва саме цих держав про цілі і завдання етнополітики.

Плануючи розпочати наступальну війну проти країн Європи у вигідний для себе час, радянське керівництво з тактичних міркувань віддало перевагу союзним стосункам з Німеччиною на початку Другої світової війни (1939–1941 рр.). Саме як союзники Німеччина та СРСР на початку Другої світової війни взяли участь

у знищенні Польщі. Використання СРСР тези про захист українського та білоруського населення, як мотивації «визвольного походу», зумовлювалося прагненням радянського керівництва уникнути відповідальності за розпалювання війни. Можливо тому СРСР вступив у війну дещо пізніше за Німеччину. На запит німецької сторони, стурбованої затягуванням вступу СРСР у війну, В. Молотов просив врахувати скрутне становище радянського уряду щодо офіційного визначення мотивації участі у бойових діях, оскільки «раніше Радянський Союз ніколи не турбувався про становище національних меншин у Польщі» [57]. Виходячи з цього, війна проти Польщі у радянській пресі обумовлювалася необхідністю визволення українського та білоруського населення, яке перебувало під гнітом польських «панів» чи польських «фашистів».

Для радянської історіографії було властивим однобоке висвітлення питання приєднання західноукраїнських земель до складу Української РСР, а сам процес розглядався як «омріяний століттями акт возз'єднання українського народу в єдиній державі» [25; 26; 27; 28; 29; 30; 33; 34; 35; 96]. Проте уже протягом 1990-х років у вітчизняних істориків викристалізувалося розуміння того, що події «золотого вересня» 1939 р. виходять за рамки тлумачення їх як «визвольного походу» задля возз'єднання українського та білоруського народів.

Питання легітимності приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР і УРСР залишається одним з найбільш дискусійних не лише в українській, а й зарубіжних, зокрема польській і російській, історіографії, де такі події називають різними термінами – «возз'єднанням», «приєднанням», «інкорпорацією», «окупацією», «загарбанням» [61, с.154–155].

Українські дослідники І. Андрухів та П. Кам'янський справедливо відзначили, що у тексті договору про ненапад та у таємному протоколі відсутні згадки про наміри радянського уряду возз'єднати західноукраїнські землі із Радянською Україною. Натомість тут фігурують такі терміни, як «сфера впливу», «інтереси сторін», «політичні перетворення» [1, с.8]. Ю. Сливка

дійшов висновку, що в переговорах і підписаних документах ішлося лише про імперські інтереси двох сторін. Саме тому учасники змови, визначаючи німецько-радянський кордон, зупинилися на «лінії Керзона», а не на більш логічному, на перший погляд, етнічному кордоні [94, с.28].

Факт агресії Радянського Союзу проти Польщі визнають і деякі сучасні російські дослідники. Проте у російському дискурсі акцентована увага на тому, що поляки раніше силою приєднали ці землі, тому російські науковці дії Червоної Армії переважно оцінювали як повернення втрачених територій. Позитивну оцінку нерідко дістає й підписання пакту Молотова–Ріббентропа, оскільки він «значною мірою визначив переможне завершення Великої Вітчизняної війни», забезпечивши два додаткові роки підготовки до бойових дій [2, с.280].

Водночас і в українському дискурсі, виходячи із важливої для українського суспільства думки про доцільність і обґрунтованість об'єднання українських етнічних земель, помітне небажання ототожнювати напад Німеччини на Польщу й захоплення польських земель та приєднання Радянським Союзом Західної України» [61, с.155].

Чіткий висновок про спільні агресивні дії СРСР та Німеччини проти Польщі у 1939 р. поширений у польській історіографії [112; 116; 123; 131]. Мотивуючи свої претензії на так звані «східні креси» порівняно тривалим пануванням на заселених переважно українцями (русинами) західноукраїнських землях, частина польських науковців негативно ставиться до їх включення до складу УРСР. Таким чином, оцінки подій «золотого вересня» у російській, українській та польській історіографії визначаються за вагомого впливу геополітичних чинників. Важливо, що в україноцентричному та російськоцентричному дискурсі щодо оцінок подій «золотого вересня» помітний спільний підхід до виправдання дій Червоної Армії. Ця спільність полягає у обґрунтуванні силового приєднання західноукраїнських територій та застосування сили проти польського населення попередніми діями польської сторони. При тому росіяни акцентують увагу на

поразці у війні 1920 р., а українці – на ставленні поляків до українців у роки існування Польської держави.

Поряд з тим, у сучасній українській історіографії поширилася думка, що пакт про ненапад та договір про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною були важливою передумовою Другої світової війни, яка почалася із нападу на Польщу. Забезпечуючи А. Гітлеру можливість уникнути у 1939 р. війни на два фронти і потужну сировинну підтримку, вкрай важливу для німецької економіки, угоди з Радянським Союзом дозволили Німеччині окупувати значну частину Європи. Але такий підхід, із акцентом на вигоди для німецької сторони, частково маскує роль СРСР у розпалюванні війни. Частина дослідників, оцінюючи вказані домовленості, що передбачали й розподіл сфер впливу у Європі, не наголошують на їх важливості для реалізації планів Сталіна та його найближчого оточення у майбутньому протистоянні. Однак, крім поширених думок про «виграш часу для підготовки відсічі ворогу» та значних територіальних надбань, змова двох диктаторів могла забезпечити значні стратегічні переваги для ведення наступальної війни Радянським Союзом. Важливою стратегічною перевагою у такому разі виступала можливість почати наступ з-поза меж лінії укріплень на старому державному кордоні, яка внаслідок свого оборонного призначення гальмувала б розгортання наступу. Іншою перевагою було оволодіння значною і порівняно досконалою транспортною інфраструктурою, що також забезпечувала можливості для розгортання масштабного наступу. Крім того, СРСР отримував у своє розпорядження значні людські та матеріальні ресурси, які могли бути використані для війни (територія УРСР зросла з 450 до 540 тис. км², а населення – з 30960 до 38890 тис. осіб [57]).

Г. Кіссінджер, який протягом 1960–1970 рр. виконував обов'язки держсекретаря США, у своєму дослідженні «Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті», оцінюючи експансіоністські плани російського керівництва, відзначав, що політика Росії «століттями керувалася власним особливим ритмом, здійснюючи безперервну експансію на землях, що охоплювали майже кожен клімат і цивілізацію, і перери-

ваючись час від часу хіба з необхідності скоригувати свою внутрішню структуру відповідно до масштабів завдань – і тільки для того, аби знову повернутися, як приплив, що розбивається об берег. Від Петра Великого до Володимира Путіна змінювались обставини, однак незмінним залишався ритм» [49, с.44]. Проте твердження про історично сформований експансіоністський характер зовнішньої політики Росії та СРСР неоднозначно сприймаються у російському суспільстві. Та й частина українського суспільства із певним розумінням ставиться до реалізації Й. Сталіним планів щодо розширення впливу СРСР.

На тлі дискусій про початок Другої світової війни поступово сформувався науковий дискурс не лише про характер бойових дій СРСР проти Польщі [52, с.223; 75, с.165–196; 76; 77, с.149–152; 78, с.142], а й про становище населення, яке проживало на її колишніх землях (переважно українців та поляків). У дослідженнях польських авторів неодноразово акцентувалася увага на масових антипольських виступах українського населення Східної Галичини та на Волині, які сприяли знищенню II Речіпосполитої. Подібні твердження містяться і у дослідженнях українських учених. Так, у колективній монографії українських учених «Терор і тероризм в Україні» стверджується про напади на відступаючі польські частини, відкриті збройні виступи боївків ОУН, повстання на Миколаївщині, роззброєння польської поліції, бої українських повстанців із поляками поблизу Жидачева та криваве протистояння у Стрию, де поляки вчинили розправу над мирним українським населенням. Крім сутичок із військом і поліцією, траплялися також випадки вбивств мирних поляків українськими націоналістами [65, с.573].

Проте Т. Гривул стверджував, що після розгрому польської армії та ліквідації у вересні 1939 р. Польської держави українці перестали розглядати поляків як загрозу для розвитку своєї нації. Тому в українському середовищі із розумінням поставилися до поневолення польського народу і, хоча мали місце вбивства цивільних поляків, не починали масштабних акцій помсти, а випадки побутового міжетнічного протистояння не мали масового характеру [12, с.93].

Загалом у більшості досліджень українських авторів польсько-українські стосунки аналізуються виходячи з характеристики західноукраїнських земель як українських етнічних територій, що входили напередодні війни до складу Польщі [8, с.39–55; 9, с.44–51]. Таке твердження підкріплюється й результатами спеціальних наукових студій, де аналізувалася етнічна структура населення цих територій. Так, за даними В. Кубійовича, на 1 січня 1939 р. на території Львівського, Станіславського та Тарнопільського воєводств II Речіпосполитої проживало 5824100 осіб, з яких 3727000 були українцями, які розмовляли українською мовою (64,1 %), 16300 (0,3 %) українцями, які розмовляли польською мовою, а також тут проживало 874700 поляків (15 %), 73200 (1,2 %) польських колоністів, 514300 латинників (8,8 %), 569400 євреїв (9,8 %) та 49200 представників інших національностей (0,8 %), переважно німців. У січні 1939 р. у Львівському воєводстві 58 % населення становили українці, 29 % – поляки, 13 % – євреї, у Тарнопільському воєводстві проживало 61 % українців, 30 % поляків, 8 % євреїв, у Станіславському воєводстві проживало 75 % українців, 15 % поляків, 9 % євреїв [56, с.14]. Водночас порівняно високою була й питома вага неукраїнського населення. Так, близько 1/5 населення українських етнічних територій у складі II Речіпосполитої становили поляки.

У дослідженнях вітчизняних науковців підкреслюється, що на зміст та перебіг польсько-українського конфлікту в умовах Другої світової війни вплинуло прагнення обох сторін до створення суверенної і захищеної національної держави в ситуації, коли реалізація цих прагнень залежала від відносин набагато впливовіших суб'єктів міжнародної політики. Ця думка знайшла своє підтвердження й у роботах зарубіжних учених. За словами професора історії, директора Центру східноєвропейських і середземноморських студій Нью-Йоркського університету Л. Вульфа, саме на галицьких землях антагонізм між поляками та українцями був чи не найбільшим у міжвоєнний період існування Польської держави [10].

У дослідженнях українських учених неодноразово підкреслювалося, що дії українців з усунення поляків із західноукраїнських

теренів грали на руку радянському керівництву, яке намагалося викоринити польський вплив у краї, де переважало українське населення. Позиція радянського керівництва не передбачала у 1939 р. існування Польської держави, навіть у квазіформі. 31 жовтня 1939 р. у доповіді про зовнішню політику уряду на позачерговій V сесії Верховної Ради СРСР В. Молотов дозволив собі назвати II Річпосполиту «потворним дітищем Версальського договору». Проте, як відзначив В. Стецкевич, у скрутний для СРСР час 30 липня 1941 р. ніщо не завадило підписанню угоди із урядом Польщі, згідно з якою уряд Радянського Союзу визнав радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу [95, с.82].

Різні аспекти протиборства українців та поляків на західноукраїнських землях на початку Другої світової війни висвітлені у наукових студіях І. Ільюшина, який є одним із визнаних фахівців у цій сфері. Таке протиборство він охарактеризував як трагічну сторінку їхньої історії, зумовлену активними діями повстанських загонів та тривалим небажанням польської сторони вирішувати «українське питання» [36, с.82–96; 37; 38, с.77–78; 39, с.70–81; 40, с.567–594].

Значна кількість досліджень українських істориків про період 1939–1941 рр. присвячена висвітленню змін етносоціальної структури західноукраїнського населення, пов'язаних як із добровільним переміщенням українців, поляків, німців, євреїв, так і з ініційованими радянськими владними структурами депортаціями [3, с. 33–35]. Нерідко історія національних меншин Західної України 1939–1941 рр. подається сучасними українськими істориками насамперед через призму репресивних дій сталінського тоталітарного режиму. Науковці наголошують, що основна причина порушень національних прав народів СРСР крилася в самій тоталітарній системі, у відсутності демократії і правових гарантій задоволення національних потреб усіх громадян. Репресивний режим, за висловом О. Рафальського, утверджується на західноукраїнських землях, Буковині та Бессарабії, поширював тут практику політичного стеження, арештів, репресій, депортацій

щодо численних представників як корінного населення, так і національних меншин [72, с. 200].

Упродовж 1940–1941 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тарнопільського, Станіславського воєводства радянськими органами було здійснено чотири масові депортації. Науковці називають різні дані щодо кількості депортованих. У колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: історичні нариси» відзначено, що було вивезено майже 550000 осіб, і жертвами насильницького переселення став майже кожний десятий житель Західної України [65, с. 585]. Проте така кількість жертв депортаційної політики видається дещо заниженою. Тільки на території Галичини, за наведеними вище даними В. Кубійовича, жили близько 6 млн осіб, а депортації здійснювалися й на Волині. Це ставить під сумнів і визначену питому вагу депортованих серед мешканців західноукраїнських областей. У дослідженні О. Калакури стверджується про 1173 тис. депортованих [45, с. 301]. О. Романів та І. Федущак вели мову про 1080 тис. депортованих [73, с. 46]. Точну кількість депортованих поляків визначити досить складно, але однозначно можна стверджувати, що масштаби репресій могли б бути ще більшими. Українські вчені переконливо довели, що масові репресії проти польського населення були припинені лише з початком німецько-радянської війни.

На думку більшості українських дослідників, саме підготовка СРСР до майбутньої наступальної війни відіграла важливу роль у визначенні долі польського (як комбатантів, так і не комбатантів) та значної частини українського населення Західної України, яке залишалось нелояльним до радянської влади. Більшість полонених польських солдатів потрапила до радянських таборів. Рішенням Політбюро ЦК ВКП/б/ від 5 березня 1940 р. було вирішено долю близько 22000 польських офіцерів і державних службовців, захоплених у полон під час радянсько-польської війни 1939 р. Протягом квітня–травня 1940 р. усі вони були страчені. За місцем одного із масових поховань – у Катинському лісі під Смоленськом – ці події увійшли в історію як Катинська трагедія.

Тільки у 1989 р. Радянський Союз визнав свою відповідальність за здійснений акт масового вбивства. Майже півстоліття

СРСР вдавалося приховувати цей злочин від світу. І лише у жовтні 1992 р. Російська Федерація передала Польщі ключовий документ Катинської справи, а саме – ухвалу Політбюро ЦК ВКП/б/ від 5 березня 1940 р., який став неспростовним доказом того, що рішення про знищення польських військовополонених було ухвалене представниками найвищої партійної та державної влади Радянського Союзу.

У рішенні Політбюро йшлося про «членів різноманітних контрреволюційних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків». У доповідній записці Наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії Й. Сталіну було відзначено, що у таборах для військовополонених утримувалося «14736 колишніх офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, в'язничних наглядачів, осадників та розвідників (з них більше 97 % поляків) [22, с. 153]. Французький дослідник Н. Верт стверджував, що у полон потрапили 230000 осіб (серед них було 15000 офіцерів), з яких лише 82000 дожили до 1941 р. [7, с. 261].

Хоча офіцери становили лише частину розстріляних, але у російських виданнях нерідко наголос робився на розстрілі насамперед полонених «польських офіцерів». Підкреслювалося, що у полон потрапили «залишки польської армії», для якої «військові зіткнення з росіянами виявилися несподіванкою» [107, с. 260]. Про розстріл «21857 офіцерів та інших заарештованих поляків» ішлося у роботі О. Барсенкова та О. Вдовіна. При тому наголос на розстрілі саме офіцерів робився свідомо, оскільки такі дії пояснювалися неприязню до «білополяків», які знищували полонених червоноармійців під час радянсько-польської війни 1920 р. [2, с.281].

Певні дискусії серед науковців виникли з приводу так званого «українського катинського списку». Ще у 1991 р. міністр внутрішніх справ Республіки Польща А. Мільчановський звернувся із проханням до Служби безпеки України надати інформацію про долю батька, колишнього заступника прокурора м. Рівного, який був заарештований органами НКВС у 1939 р. У

1994 р. СБУ передала заступникові прокурора Республіки Польща С. Снежкові список 3435 осіб, знищених у 1940 р. в Україні на підставі березневого рішення Політбюро (серед яких був і С. Мільчановський). З того часу «Список особових справ арештованих, направлених у НКВС СРСР», розглядається польською стороною як «український катинський список». На думку частини польських дослідників, «український катинський список» містить дані про «польських громадян, які були убиті на території України» [48]. Серед польських науковців також існує переконання, що останки 3435 мешканців колишньої II Речіпосполитої, прізвища яких зазначені у списку, знаходяться на території національного меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Проте таке твердження не видається беззаперечним. У доповідній записці голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР А. Шелепіна від 3 березня 1959 р. № Н-632-ш на ім'я Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова було зазначено місця найбільш масштабних розстрілів поляків, але Биківня тут згадана не була. Всього за рішеннями спеціальної трійки НКВС СРСР було розстріляно 21657 осіб. З них 6311 осіб розстріляні в Осташківському таборі (Калінінська область), 4421 особа в Катинському лісі, 3820 – у лісопосадковій смузі під Харковом у Старобільському таборі, а 7305 осіб – розстріляли у в'язницях Західної України та Західної Білорусії.

Перші відомості про масові поховання у Биківні з'явилися ще у вересні 1941 р., коли за ініціативи німецької адміністрації були здійснені розкопки на місці поховань. 29 вересня 1941 р. про це писала «Берлінська біржова газета». У повідомленні було наголошено на виявленні місця вбивств у виконанні ДПУ. Експертизи у Биківні були проведені й у 1971 р., коли радянська комісія «встановила», що тут поховані люди, «замордовані німецькими окупантами». Такою ж була й ухвала радянської комісії 1987 р. І лише державна комісія 1989 р. підтвердила те, що поховання у Биківнянському лісі належать жертвам політичних репресій 1937–1941 рр., і до сьогодні масові захоронення у 19 та 20 кварталах Дарницького лісництва є найбільшим із віднайдених в Україні поховань жертв сталінських репресій.

Протягом 1995–1996 рр. ексгумаційні дослідження здійснювалися під Харковом. У Херсоні такі пошуки здійснені не були, оскільки на місці поховань жертв херсонського НКВС збудований житловий мікрорайон. З 2001 р. у дослідженнях брали участь і польські спеціалісти. «Польський слід» у Биківні підтверджено унаслідок спільних зусиль українських та польських фахівців, які брали участь у розкопках. Проте, на переконання українських науковців, у Биківні похована лише частина зазначених у списку осіб, а розстріли здійснювали у інших місцях. Колишні жителі П Речіпосполитої, арештовані спецвідділами НКВС, були етаповані з місцевих в'язниць до Києва. А після відповідних директив з Москви арештовані були відправлені до НКВС СРСР, де майже всіх розстріляли. Крім того, на переконання вітчизняних учених, у списку бачимо не лише імена польських офіцерів, поліцейських, жандармів, в'язничних наглядачів, польських націоналістів, а й прізвища українців і представників інших етнічних груп, які були заарештовані за підозрою у троцькізмі, активній діяльності в ОУН, а також власників земельних наділів та фабрикантів [55].

Така позиція українських науковців була підтримана й польською стороною. Секретар польської ради Охорони Пам'яті Боротьби і Мучеництва А. Кунерт відзначив, що на кладовищі у Биківні спочивають останки близько 2 тисячі поляків, решта жертв з так званого «українського катинського списку» похована в невідомих місцях [4].

Українська сторона наполягала й на вилученні з використання при побудові польського сегмента Меморіалу жертв тоталітаризму на території Заповідника термінів «український список Катинської трагедії», «українські жертви Катині» тощо. Це пояснювалося прагненням не допустити закріплення у свідомості українського та польського народів несправедливих тлумачень щодо винуватців цієї трагедії. А вже 21 вересня 2012 р. у присутності президентів Польщі та України був урочисто відкритий Міжнародний меморіал жертвам тоталітаризму 1937–1941 років.

Катинська трагедія дістала в українській науковій літературі однозначну оцінку як один із найтяжчих злочинів радянської влади, котрий поклав початок подальшим аналогічним акціям [65,

с. 679]. Проте у російськоцентричному дискурсі поряд із загальним засудженням дій щодо полонених польських офіцерів присутні й спроби «розмити відповідальність» за цей злочин, характеризуючи його як «злочин у відповідь» на дії поляків у 1920 р. [2, с. 281]. У деяких виданнях відповідальність за його вчинення була також покладена виключно на більшовицький режим [41, с. 16].

Такі твердження сучасних російських дослідників видаються спробою відмежуватися від злочинних дій, ініційованих вищим керівництвом СРСР (пропозиції про розстріл польських офіцерів були підготовлені Л. Берією та завізовані особистими підписами Й. Сталіна, В. Молотова, К. Ворошилова, А. Мікояна, а також погоджені з М. Калініним та Л. Кагановичем). Це й не дивно з огляду на те, що Нюрнберзький трибунал оголосив військовими злочинцями тих німців, які віддавали наказ про вбивство військово-полонених, а жоден із винних у знищенні польських офіцерів не був покараний. Водночас російські науковці неодноразово наголошували на важливості рішень Нюрнберзького процесу над головними військовими злочинцями, що був ініційований вищим керівництвом СРСР на основі урядової заяви «Про відповідальність гітлерівських загарбників і їх співників за злочини, що здійснюються ними в окупованих країнах Європи» (14 жовтня 1942 р.). Тим самим підтверджувалася вибірковість визнання певних дій військовими злочинами.

Вибірковість розгляду дій, які можуть вважатися злочинами на основі цивілізаційного підходу і були вчинені під час Другої світової війни, була яскраво продемонстрована радянським керівництвом ще в ході організації трибуналу. Так, на вимогу радянської комісії на чолі з Генеральним Прокурором СРСР А. Вишинським було обумовлено низку питань, яких не слід було торкатися під час процесу. У контексті цього дослідження серед таких питань варто виділити радянсько-німецький пакт і всі додатки до нього; характер суспільного ладу в СРСР; угоди з Німеччиною про обмін і депортації населення; радянсько-польські стосунки і приєднання до СРСР Західної України. Таким чином,

перебування СРСР у таборі переможців дозволило закласти основи частини оціночних характеристик збройної боротьби, територіальних надбань та політики депортацій у роки війни. І на певний час вдалося приховати навіть від громадян власної країни криваві сторінки діяльності радянських спецслужб, серед жертв яких було багато представників національних меншин України. Доля українських поляків, які стали жертвами Катинської трагедії, виокремлення та вивчення їхньої історії залишається малодослідженою історико-політологічною проблемою і могла б стати однією зі сторінок спільних українсько-польсько-білоруських студій відродження національної пам'яті.

Проте вітчизняними дослідниками було доведено, що головним знаряддям політичних репресій на західноукраїнських землях протягом 1939–1941 рр. були радянські органи державної безпеки. В умовах тоталітарного режиму основним напрямом діяльності спецслужб незмінно залишався політичний розшук, а їх першочергова мета полягала у придушенні найменших ознак нелояльності владі. В. Даниленко вказував, що СРСР, готуючись до наступальної війни у Європі, планував масові арешти на територіях, які планувалося приєднати, задовго до початку Другої світової війни. Ще у 1925 р. розвідувальні відділи радянських спецслужб формували списки осіб, які служили у польській та румунській поліції або брали активну участь у роботі українських емігрантських організацій і підлягали арешту після захоплення цих територій частинами Червоної Армії [17, с. 114]. Власне масштаби та оперативність репресивної діяльності радянського режиму у 1939–1941 рр. на території приєднаних західноукраїнських земель, Північної Буковини та Бессарабії свідчать про тривалу підготовку радянських спецслужб для здійснення таких дій. Не винятком стали й оперативні дії з придушення опору польського підпілля. Автори колективної монографії «Політичний терор і тероризм в Україні» відзначили, що хоча польські підпільні угруповання намагалися збирати зброю, влаштовувати нелегальний перехід кордону, закладати конспіративну мережу, вести підривну й пропагандистську діяльність проти радянського

режиму, усе ж НКВС досить швидко й оперативно спрацював у справі ліквідації організованого польського підпілля, внаслідок чого воно істотно ослабло [65, с. 581].

Відображення на сторінках наукових праць знайшов і аналіз наслідків зміни статусу представників окремих етнічних груп у зв'язку зі змінами державних кордонів упродовж Другої світової війни. Включення до складу УРСР на початку Другої світової війни західноукраїнських земель, Північної Буковини та Бессарабії призвело до того, що поляки, німці, румуни та інші етнічні групи, що проживали на цих землях, набули статусу національних меншин УРСР. Так, Л. Рябошапко, аналізуючи правовий статус національних меншин України, наголошував, що утвердження тоталітарної системи супроводжувалося порушенням політичних прав національних меншин, у тому числі поляків (припинення діяльності всіх політичних партій, громадських організацій, формування депутатського корпусу, кадрового забезпечення «соціалістичних перетворень» за умови попереднього їх затвердження Політбюро ЦК КП(б)У або її місцевими структурами). Такі порушення доповнили й поглибили репресивні заходи в економічній сфері (проведена без відшкодування націоналізація і конфіскація майна, необґрунтовано великі ставки податків, перехід на радянську валюту і реорганізація банківської системи без матеріальної компенсації) [79, с. 201–204; 80, с. 132–137; 81, с. 85–92; 82, с. 435–437; 83, с. 56–59; 84, с. 16–23]. Поруч з тим, О. Калакура визначив, що з метою ідеологізації та радянїзації польського населення тоталітарний режим реформував систему освіти, культури, широко використовував засоби масової інформації, пропаганди й агітації, культурно-освітні установи [45, с. 305].

Українські дослідники В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко наголошують, що, приєднавши на початку Другої світової війни військовим шляхом західноукраїнські землі, Північну Буковину та Бессарабію, надавши вигляду легітимності їх включення до складу СРСР, сталінський режим змушений був не лише боротися проти «класових ворогів», а й «розв'язувати» проблему «нелояльних націй». Ішлося насамперед про значну

частину поляків, німців, румунів, які переважно негативно ставилися до приходу Червоної Армії [13, с. 150].

Проблему «нелояльних націй» намагалися розв'язати за використання місцевого українського населення. Так, на землях Західної України «політика українізації» одразу набула вигляду деполонізації. Проте попри твердження про захист українського населення, звільнення його «з-під національного гніту польського (румунського) колоніального правління» справжньою метою подібних дій залишалася максимальна уніфікація суспільно-політичного життя. Усунення поляків не означало максимально можливого залучення до управлінської діяльності місцевих українців. Місцеві українські кадри значною мірою виявилися незадіяними в керівних органах влади, передусім на рівні областей та великих міст. Відповідальні посади до нападу Німеччини на СРСР обіймали переважно партійні та радянські функціонери зі східноукраїнських областей.

Доля польської національної меншини в роки німецько-радянської війни досліджується у працях вітчизняних науковців у зв'язку зі складністю та суперечливістю польсько-українських відносин. Свого часу українські дослідники Р. Офіцинський та Л. Хаврак вважали, що з початком німецько-радянської війни намітилися певні передумови для спільних дій поляків та українців проти Німеччини та СРСР [63, с. 24]. Проте такий висновок можна назвати передчасним з огляду на те, що поляки вважали західноукраїнське населення громадянами Польщі. Більш виваженою видається позиція В. Гулая, який стверджував, що оперування ірраціональними емоційними конструкціями як пересічними українськими чи польськими мешканцями Галичини (або Волині), так і політичними та військовими очільниками ще більше загострювало взаємні суперечності, що їх дедалі частіше прагнули розв'язати через фізичне знищення протилежної сторони. Домінування крайніх, виразно негативних ідей, поглядів, взаємних оцінок українців та поляків, які пропагувалися адептами українського інтегрального націоналізму та польського шовінізму, сприяло загостренню міжетнічного конфлікту [15, с. 395].

Етапи такого загострення впродовж Другої світової війни визначив В. Деревінський. Дослідник вважав першим етапом посилення антиукраїнських репресій напередодні війни та на самому її початку, коли поляки чинили збройний опір. А другий етап, на його думку, почався після припинення існування Польської держави і був пов'язаний зі звинуваченнями українців поляками у співпраці із німцями та здійсненніям терористичних актів проти українських громадських діячів. Третій етап загострення польсько-українського протистояння науковець пов'язував із активізацією діяльності ОУН, яка за сприяння німців намагалася посилити позиції українства у краї, а четвертий – із кривавими подіями на Волині [21, с. 158].

Як справедливо відзначив І. Ільюшин, українсько-польське збройне протистояння на територіях спільного проживання представників двох народів не могло не мати трагічних наслідків для цивільного населення. Дослідник вважає, що переважна більшість як українців, так і поляків вважали Волинь, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину та Надсяння своїми землями. А тому вони були безпосередньо зацікавлені у перемозі однієї з ворогуючих сторін (УПА чи АК), що сприяло втягненню у конфлікт все більшої кількості місцевих жителів [40, с. 567].

Загострення протистояння між польським та українським населенням західноукраїнських областей було спричинене, на думку А. Салюк, тим, що західні союзники Польщі розглядали можливість її відновлення у кордонах 1939 р. Це зумовлювало переконання польського керівництва у необхідності утримувати західноукраїнські землі у зоні свого впливу та бути готовими до їх збройного визволення від німецьких та радянських військ [85, с. 145–154]. Як справедливо наголошувала О. Казакова, незважаючи на поразку у війні, паралельно із формуванням структур Польської держави в еміграції на території окупованих земель за підтримки емігрантського уряду розпочалося утворення організаційних структур руху Опору [44, с. 152–155]. Український історик Т. Гунчак, який досліджував діяльність польських організацій за документами лондонського архіву польського підпілля, взагалі

стверджував, що АК була орієнтована саме на повернення під владу Польщі так званих «східних кресів», а не на протистояння із німецьким вермахтом. Свій висновок дослідник мотивував й тим, що до весни 1944 р. кількість вояків у польських збройних загонах була порівняно невеликою [16, с. 232]. О. Калакура наводить слова одного із керівників збройного підпілля у Кременці на Тернопільщині Чеслава Зморжинського, який заявив, що його організація «нападів на німців не робила, а сиділа в підпіллі» [45, с. 314]. Відтак, за твердженням І. Ільюшина, серед польських повстанців певний час не було єдності, і вони віддавали ситуативну перевагу співробітництву із угорцями, німцями, радянськими партизанами, або ж навіть із українськими повстанцями з метою елементарного виживання у складних воєнних умовах [37, с. 264].

Водночас західноукраїнське населення не бажало поступатися полякам землями, які воно споконвіку вважало своїми. Надії на відсіч прагненням польської сторони було покладено на українських повстанців. При тому важливою відмінністю між УПА та АК було те, що українські повстанці не мали підтримки ззовні і були, фактично, «народною армією», яка захищала інтереси переважаючого у краї українського населення. А Армія Крайова мала загальнодержавний характер і була єдиною силою, що формально могла вважатися продовжувачем традицій довоєнного Війська Польського. Це, не в останню чергу, визначало гостроту протистояння, оскільки переважна більшість західноукраїнського населення, по суті, не мала можливості мігрувати (на відміну від, наприклад, болгарського чи німецького населення України, яке, окрім Малої Батьківщини, мало й Велику) і покладала надію у протистоянні із поляками переважно на сили УПА. І вже 11–12 липня 1943 року відбувся масовий напад на польські села на Волині. Польські науковці стверджують, що українці атакували більше 100 поселень, але українські дослідники вважають, що УПА не мала сил для такої масштабної акції. Проте у творах як українських, так і польських науковців простежується думка, що обидві сторони в польсько-українському протистоянні були орієнтовані переважно на силове вирішення конфлікту.

Польське підпілля головним інструментом відновлення східних кордонів Польщі 1939 р. вважало саме збройні дії, яскравим прикладом чого є наказ командування АК від 20 листопада 1943 р. про початок масштабної бойової операції «Бужа» («Буря»), яка мала на меті силове встановлення контролю над західноукраїнськими землями перед тим, як ці терени буде контролювати Червона Армія. На антиукраїнському спрямуванні плану «Буря» акцентував увагу І. Цепенда. Дослідник відзначав, що серед основних завдань цього плану була й локалізація та придушення опору українського підпілля. Свою думку він мотивував, зокрема, тим, що виконавча інструкція від 15 липня 1944 року, за дванадцять днів до входження у Львів радянських військ, передбачала проведення операції «Буря» у трьох фазах. Зокрема, в ній йшлося, щоб у Львові та в межах 10 км від міста не здійснювати диверсій, а на всіх інших територіях проводити їх тільки в українських районах. Передбачалося також звести нанівець усі виступи українців у Львові, захопивши важливі об'єкти, та оточити українські райони з можливою ліквідацією їх збройних сил. Третя фаза передбачала легалізацію польських збройних відділів після приходу радянських військ з метою підкреслення польськості цих земель, а особливо Львова, та налагодження тісного співробітництва з радянськими військами для проведення подальшої боротьби [102, с. 87–88].

Реалізація плану «Буря» дуже не сподобалася радянському керівництву. Цей план передбачав повстання на окремих територіях безпосередньо перед приходом радянських військ з метою формування польських органів влади на випередження дій радянського керівництва. Як свідчать результати досліджень українських учених, план «Буря» був реалізований навесні 1944 р. на Волині, а в липні – у Львові (у липні 1944 р. план «Буря» також був реалізований у Вільнюсі). Принаймні до цього часу АК ще виступала союзником Червоної Армії, коли спільними зусиллями місто було звільнено від німців, як і декілька інших міст Галичини [60]. Однак у міру того як ці міста захоплювали радянські війська, вояків польської Армії Крайової роззброювали, а деяких

навіть розстріляли або ув'язнили. Й. Сталін діяв у руслі тегеранських домовленостей, згідно з якими Великобританія та США погодилися визнати Польщу сферою переважних інтересів СРСР. І це попри те, що, за матеріалами спогадів польського генерала В. Андерса, Й. Сталін у скрутний для СРСР час на початку німецько-радянської війни дав обіцянку польській стороні знищити західних українців «спільними зусиллями» [108, s.136].

Конфлікт на Волині між поляками та українцями тривав до весни 1944 р., коли радянсько-німецький фронт перемістився на ці землі. Польський історик українського походження Р. Дрозд, порівнюючи втілення у життя українськими повстанцями заходів проти польського населення Волині та Галичини, вказував, що звістки про події на Волині занепокоїли оунівців Галичини. Антипольська акція на території Галичини повинна була мати «лагіднішу від волинської форму»: заборонялося вбивати жінок, дітей та осіб похилого віку, а чоловіків дозволялося позбавляти життя у разі відмови виконувати наказ про виїзд на польські етнічні землі. Р. Дрозд відзначав, що антипольська акція в Галичині почалася з приходом Червоної Армії у лютому 1944 р. [24]. Можна стверджувати, що радянська влада була зацікавлена у максимальному взаємному послабленні як українського, так і польського повстанських рухів. Така зацікавленість була вмотивована прагненням полегшити подальшу радянізацію краю за небажання сталінського керівництва відновлювати Польську державу у кордонах 1939 р.

У контексті цього досить популярною у наукових колах стала ідея про зацікавленість «третьої сторони» у ескалації польсько-українського протистояння. Історики української діаспори дійшли висновку, що польсько-український конфлікт у роки війни був інспірований радянськими спецслужбами. Ця точка зору стала провідною й у працях частини сучасних українських істориків [92, с. 17], які, крім цього, схильні покладати частину вини на німецьку окупаційну владу і на польські шовіністичні кола. О. Калакура під інспірацією польсько-українського конфлікту розумів підбурю-

вання або навіювання взаємного недовір'я, ворожнечі, ненависті, підштовхування до протистояння та помсти [45, с. 39].

На обставини, які свідчили про зацікавленість радянського керівництва у взаємному послабленні польського та українського повстанських рухів вказала Т. Пронь. Дослідниця стверджувала про зростання кількості польського населення майже на всій території України наприкінці війни. Це сталося завдяки організованому радянською владою руху колишніх польських громадян, що прибули зі спецпоселень різних республік і країв СРСР, куди їх було депортовано у ході двох потужних передвоєнних кампаній насильницького переселення. А дозвіл повернутися до Польщі особи, які були польськими громадянами до 1 вересня 1939 р., отримали від радянського керівництва у 1944 р. Перш ніж повернути раніше депортованих поляків на батьківщину, їх фактично редепортували в Україну й розсіяли майже по всіх її областях, крім західних. Важливо, що колишніх польських громадян від початку відсиляли не до Польщі, про що вони мріяли і на що сподівалися, а в Україну. Зрозуміло, що дії влади викликали в них невдоволення. На думку Т. Пронь, із планами подальшого переселення колишніх польських громадян із південно-східних та центральних областей України до Польщі впродовж березня–квітня 1945 р. пов'язані й масштабні операції з винищення сіл з українським населенням АК й різними збройними угрупованнями, які прокотилися територією Холмщини, Надсяння та Лемківщини з метою прискорення ухвалення рішення про «евакуацію» українців до УРСР. Масштаб таких операцій опосередковано свідчить про можливу причетність керівництва СРСР і Польщі до тих подій [71, с. 170–185]. Про вплив взаємних переселень на основі угоди між УРСР та Польським комітетом національного визволення на польсько-українські стосунки вів мову В. В'ятрович. На думку дослідника, протистояння між УПА та АК, зумовлене прагненням забезпечити контроль над землями, де проживали як українці, так і поляки, супроводжувалося винищенням «чужонаціонального населення». Такі акції спрямовувалися на здобуття «оперативного простору» на терені, що часто

виливалося у ліквідацію місцевого польського чи українського населення, відповідно, українськими чи польськими повстанцями, яке розглядалося як потенційна загроза для розвитку власного руху [11, с. 153–154].

У працях науковців також міститься твердження про те, що до ескалації польсько-українського протистояння доклали рук і німці. Польський дослідник М. Юхневич звинувачував українських повстанців у тому, що вони вдалися до винищення поляків саме за німецької підтримки [114]. У іншій його праці «Поляки в русі Опору народів Європи», написаній у співавторстві із В. Беганьським та С. Окенським, містилося й твердження про прагнення німецької сторони втягнути поляків та українців у винищення єврейського населення [109, с. 117].

В умовах, коли у роздмухуванні конфлікту між поляками та українцями були зацікавлені потужні гравці на міжнародній політичній арені, його масштаби в умовах світової війни мали б неодмінно призвести до великих втрат з обох сторін. На думку польського дослідника Ч. Партача, спроби польської сторони пом'якшити чи припинити протистояння шляхом надання українцям широкої автономії мали місце тільки за наближення Червоної Армії [64, с. 118]. А українські дослідники довели, що такі спроби виявилися вже запізнілими через масштабне втягнення структур АК та УПА у взаємне винищення та терор проти місцевого чужонаціонального населення [91, с. 24].

Дані про втрати під час польсько-українського протистояння на Волині неоднозначні. За підрахунками польських дослідників, під час цієї трагедії загинуло щонайменше 35000 польських селян, 18000 з яких вдалося ідентифікувати, та кілька тисяч українців, знищених польськими військовими формуваннями, у тому числі 27-ї дивізії АК. Проте польські історики називають і вдвічі-втричі більші цифри загиблих поляків. Так, Й. Туровський та В. Семашко стверджували, що на Волині від рук українців загинули 165000 поляків [130].

Водночас українські дослідники І. Кичий [51, с. 34–38], В. Сергійчук [87; 88], В. Трохимович [97, с. 143–146; 98, с. 118–146]

на основі аналізу архівних документів та матеріалів довели, що задля ескалації конфлікту радянські партизани, екіпіровані у однострій бійців УПА, вдавалися до винищення польських сіл. А німці для проведення каральних акцій проти українського населення використовували польську допоміжну поліцію. Такі дії сприяли поширенню взаємної неприязні між українцями та поляками, а також провокували зростання кількості жертв з обох сторін.

Загалом, з точки зору оцінки кількості жертв конфлікту, його причин та характеру, важливо не розглядати події на Волині 1943 р. (де кількість жертв з польського боку набагато переважає кількість загиблих українців) відокремлено від оцінки ситуації на інших теренах протистояння (де різниця у кількості загиблих з польського та українського боку суттєво менша).

Уже наприкінці ХХ ст. визначення причин та характеру такого конфлікту сформувало потужний науковий дискурс у середовищі польських дослідників. Один із найбільш відомих польських дослідників цієї проблеми Г. Мотика виділив у польській історіографії чотири основні напрями інтерпретації подій на Волині. Прихильники так званого традиціоналістського напрямку В. Семашко та Ю. Туровський [130], В. Філяр [113] трактують Волинську трагедію як спрямовану проти польського населення «етнічну чистку», яка була здійснена УПА. Ревізіоністи (Г. Мотика [117; 118, s.166–178; 119; 120; 121; 122], Р. Тожецький [129]) більш уважено підходять до оцінки тих подій, орієнтуючись головним чином на аналіз розсекречених матеріалів спецслужб. Публікації Г. Мотики руйнують міт про УПА як винятково героїчної організації, без якої не існувало б Української державності, або міт про злочини УПА, порівняно з якими блідо виглядають злочини нацистів та комуністичного режиму. Польські історики українського походження (Р. Дрозд [110; 111], М. Сивіцький [93]) вважають, що причини Волинської трагедії були закорінені у дискримінаційній політиці стосовно українського населення, яку проводила II Річсполита. Аналізуючи таку політику польського керівництва, ці дослідники намагаються

довести право українського населення на відстоювання своїх інтересів, у тому числі й за допомогою сили зброї. Так, Р. Дрозд характеризував дії українських повстанців як «антипольську акцію», наголошуючи, що вважати ці дії такими, що впливали суто із ідеології ОУН, було б недоречно [24]. Водночас представники так званого «позанаукового напрямку» (А. Корман [115], Е. Прус [124; 125; 126; 127; 128]), переважно маніпулюючи даними документів, намагаються довести, що українці цілеспрямовано винищували польське населення Волині.

Поміж польськими дослідниками й до останнього часу не вщухають дискусії з приводу оцінок дій українських повстанців стосовно польського населення західноукраїнських земель. На початку ХХІ ст. події, пов'язані із польсько-українським конфліктом у роки Другої світової війни, стали активно використовуватися для мобілізації електорату на виборах до органів влади Польщі.

Як справедливо зазначила А.Киридон, характер актуалізації трагедії на Волині багато в чому визначається послуговуванням уже сформованими моделями подієвого ряду 1943 р. та певною схожістю трансльованих у польському та українському суспільстві фонових знань. Зокрема, у радянській Україні правда про конфлікт, що стався 1943–1944 рр. на Волині та Галичині, замовчувалася. Лише після здобуття Україною незалежності й відкриття архівів історики розпочали досліджувати документи та вислуховувати очевидців. Натомість, попри табуйованість проблематики в офіційному дискурсі, вже в повоєнні роки у пам'яті, свідченнях очевидців, свідомості поляків усталився кривавий образ конфлікту, жорстокість дій українських націоналістів тощо. Перші спогади очевидців подій про боротьбу з ОУН та УПА з'явилися вже у 1960–1970-ті рр. [50, с. 54].

Історія польсько-українського конфлікту певний час не привертала уваги українських дослідників настільки, наскільки вона перебувала у центрі уваги їх польських колег [47, с. 273]. Однак уже з 2003 р. (на 60-ту річницю трагедії), на думку Ю. Шаповала, відбулося формування української та польської

контраверсій польсько-українського протистояння [105, с. 30]. Їх вагомою відмінністю стало те, що представники польської історіографії переважно аналізували безпосередньо події 1943 р. на Волині, а українські дослідники акцентували увагу на їх передісторії із висвітленням утисків чи винищення українців поляками. Унаслідок цього у польській історіографії події на Волині переважно характеризувалися як «Волинська різанина», а в українській – як «Волинська трагедія». Проте В. В'ятрович (протягом 2014–2019 рр. – голова Українського інституту національної пам'яті) навіть стверджував, що ці події можна назвати другою польсько-українською війною [11].

Важливо, що на відміну від своїх польських колег, які завдяки тривалій роботі створили великий пласт досліджень про події на Волині 1943 р., українські науковці певний час виступали з позиції «тих, хто доганяє». Така позиція зумовлювалася прагненням відкинути звинувачення польських дослідників у масових вбивствах поляків на Волині бійцями УПА із наведенням фактів про дії АК проти місцевого українського населення. Водночас польські історики подекуди послуговуються подвійними стандартами: вбивства поляків силами ОУН та УПА вони називають етнічними чистками чи етноцидом, а вбивства українців вояками АК та іншими польськими силами – відплатними акціями.

В українській історіографії акцентується увага на винищенні поляками українського населення Холмщини, яке не могло своєчасно отримати допомогу з боку УПА. І. Цепенда підкреслив, що взаємні провокації, локальні сутички між українським і польським підпіллям, що супроводжувалися пропагандистськими заходами щодо обґрунтування свого права на державницьку належність територій пограниччя зі змішаним складом населення, не могли не викликати і, зрештою, викликали збройне протистояння цих підпільних рухів, яке першим з 1944 року відчуло на собі українське і польське населення Холмщини. Щоправда, українське населення цього краю, за даними дослідника, зазнало перших втрат від польських збройних груп ще у квітні 1942 року, де до весни 1943 року було вбито 394 українців.

На переконання І. Цепенди, це дало українським історикам підставу стверджувати, що холмські події дали поштовх до витіснення польського населення з Волині. Проте в польській історіографії терор поляків проти української інтелігенції на Холмщині оцінюється як їх відплатна акція проти українців-колаборантів, що співпрацювали з німецькою владою [101, с. 167].

З часом представники української історіографії стали розглядати польсько-українське протистояння виключно у контексті подій, які, на їхню думку, зумовили цей конфлікт і були закорінені у тому, що на теренах, де переважало українське населення, поляки здійснювали владні повноваження впродовж тривалого часу, нехтуючи прагненнями українців. А породжене у такий спосіб «українське питання» польськими урядовими колами не було вирішене цивілізованим способом, що й призвело до трагічних подій. При тому до роздмухування ворожнечі, на думку українських дослідників, були причетні радянські та німецькі спецслужби. А успіху українських повстанців сприяло послаблення впливу поляків у краї впродовж 1939–1941 рр. в умовах його радянізації та, врешті-решт, чисельна перевага українського населення над польським.

Польсько-український конфлікт став однією із найбільш болісних сторінок історії взаємовідносин між поляками та українцями ХХ ст. Попри офіційне польсько-українське примирення 11 липня 2003 року під час відкриття пам'ятника у с. Павлівка на Волині за участю президентів Л. Кучми та А. Квасневського до останнього часу ряд польських політиків не відмовляється від використання політики пам'яті для забезпечення для себе так званого «політичного капіталу». На початку ХХІ ст. події, пов'язані із польсько-українським конфліктом у роки Другої світової війни, стали активно використовуватися для мобілізації електорату на виборах до органів влади Польщі, а прихід до влади у Польщі консервативної партії «Право та справедливість» сприяв загостренню стосунків між Україною та Польщею на ґрунті політики пам'яті. Водночас неоднозначну реакцію викликала й глорифікація ОУН та УПА, яка значно посилилася в Україні в умовах російсько-української війни.

Ю. Шаповал вказував, що «найчастіше політика пам'яті розглядається як засіб підтримання політичними засобами «надчутливості» соціуму до його травматичного досвіду» [104]. Л. Нагорна свого часу справедливо наголошувала, що політика пам'яті лише тоді може стати підмурком суспільної моралі, якщо буде по максимуму деідеологізована і співвіднесена з неупередженим історичним знанням [62, с. 151]. А Г. Касьянов відверто стверджував, що декомунізація в Україні супроводжується прощовхуванням певної версії історії, яка глорифікує ОУН та УПА [43].

У квітні 2015 р. за ініціативи УІНП та підтримки вищого керівництва держави під час візиту до України президента Польщі Б. Коморовського був ухвалений Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [69]. Цим законом бійці УПА були визнані борцями за незалежність України, що викликало надзвичайно негативну реакцію у Польщі. Не виключено, що такий крок з українського боку був пов'язаний із прагненням вищого керівництва дещо «переключити» увагу суспільства з подій російсько-української війни, перебіг якої складався не на користь України. Водночас такі дії додатково розширювали поле впливу у Польщі консервативної партії «Право і справедливість». Члени партії – депутати Сейму – ініціювали та проголосували 22 липня 2016 р. за визнання Волинської трагедії «геноцидом, вчиненим українськими націоналістами» зі встановленням дати вшанування їхньої пам'яті – 11 липня (підтримали 432 депутати сейму з 460). У заяві Верховної Ради України засуджувалося таке рішення польського Сейму і містився заклик не політизувати історію поряд із твердженням про те, що «розпалювання антиукраїнських настроїв» відбувалося на фоні російської агресії проти України. Проте під час свого візиту до Польщі у 2016 р. Президент України П. Порошенко у Варшаві біля монумента жертвам Волинської трагедії вшанував їхню пам'ять і став на коліна. Того ж таки 2016 р. Сейм Республіки Польща та Верховна Рада України прийняли Декларацію пам'яті і солідарності з метою віддати шану мільйонам жертв, які зазнали

польський та український народи під час Другої світової війни, та засудити зовнішніх агресорів, що намагалися знищити нашу незалежність. У документі відзначалося, що пакт Ріббентропа–Молотова від 23 серпня 1939 року, укладений поміж двома тоталітарними режимами – комуністичним Радянським Союзом і нацистською Німеччиною, призвів до вибуху 1 вересня Другої світової війни, спричиненої агресією Німеччини, до якої 17 вересня долучився Радянський Союз. Наслідком тих подій була окупація Польщі Німеччиною і Радянським Союзом, а в 1940 році – советська окупація Литви, Латвії і Естонії, що спричинило масові репресії. Ті події призвели також до ухвалення у Ялті в 1945 році рішень, які розпочали новий етап поневолення всієї Східної і Центральної Європи, що тривав півстоліття. Польська та українська сторони підкреслили необхідність активізації неупереджених історичних досліджень та необхідність стримування сил, які «ведуть до суперечок» в Україні та Польщі [19].

Однак такий крок не привів до покращення ситуації. У 2016 р. у Польщі та Україні набули поширення акти вандалізму щодо пам'ятників українцям та полякам, що не сприяло пошуку шляхів порозуміння. Встановлені по обидва боки кордону без офіційного дозволу сотні пам'ятників розстріляним полякам та українцям стали об'єктами нападів, а на початку 2017 р. з польського боку демонтували частину пам'ятників, у тому числі й воякам УПА. Навесні 2017 р. Український інститут національної пам'яті не зміг знайти спільної мови зі своїми польськими колегами у питанні узаконення польських та українських «місць пам'яті» із розрахунку «всі на всі», оскільки польська сторона вимагала встановити критерії до пам'ятників та написів, які можна легалізувати. У квітні голова УІНП В. В'ятрович заявив про припинення «легалізації незаконних польських пам'ятників на українській території та видачі дозволів на пошукові роботи» до припинення практики демонтажу пам'ятників польською стороною. Він також зазначив, що мораторій на ексгумацію польських поховань в Україні може бути знятий після того, як польська сторона представить своє бачення легалізації та відновлення українських пам'ятників на території Польщі.

29 березня 2017 р. у Луцьку було обстріляне консульство Польщі, проте у обох країнах тоді натякали, що за такими діями може стояти «третя сила».

Ситуація загострилася восени 2017 р., коли 15 жовтня у Закарпатській області України був відкритий пам'ятник загиблим у 1939 р. українським воякам, на якому був напис «Героям Карпатської України, розстріляним польськими й угорськими окупантами в березні 1939 року». А вже на початку листопада міністр закордонних справ Польщі В. Вашиковський у одному з інтерв'ю відзначив, що польська влада «не дозволить людям із вкрай антипольськими позиціями відвідувати Польщу». Він також підкреслив, що Польща та Україна «мають різні підходи до примирення». А пізніше заступник міністра культури Польщі Я. Селлін заявив, що Україна довірила вести історичний діалог з Варшавою інституції, яку очолює «безвідповідальна особа з нав'язливими антипольськими ідеями». А президент Польщі А. Дуда закликав керівництво України не призначати на високі посади осіб із «антипольськими поглядами» [103].

А 26 січня 2018 р. Сейм Польщі ухвалив законопроект про заборону пропаганди так званої «бандерівської ідеології». За задумом ініціаторів, законопроект має протидіяти запереченню або применшенню відповідальності виконавців злочинів, скоєних формуваннями, що колаборували з III Німецьким Рейхом. Проте польські дипломати зазначили, що процес законодавчого проведення цього правового акта не був завершений. МЗС Польщі наголосило, що польська сторона підтверджує своє прагнення до побудови стратегічного партнерства з Україною, «проте це партнерство, про що ми багато разів наголошували, повинно покладатися на базисі правди» [100]. У МЗС України заявили про можливий негативний вплив на розвиток двосторонніх відносин з Польщею в разі ухвалення Сенатом відповідного закону, одночасно наголосивши про категоричне неприйняття чергової спроби нав'язати однібічне трактування історичних подій. Українські дипломати стверджували, що українці, як і поляки, зазнали надзвичайно великих страждань від тоталітарних режимів

у роки Другої світової війни, а також самовіддано боролися за свободу своєї Батьківщини. У цьому контексті надзвичайну стурбованість викликав намір зобразити українців виключно як «злочинних націоналістів» та «колаборантів третього рейху» [99].

Попри заяву МЗС України про відсутність антипольських настроїв П. Порошенко змушений був ініціювати зустріч представників президентів обох країн для вирішення спірних питань. Проте розв'язати конфлікт на той час не вдалося. Найгострішою практичною проблемою залишалось припинення пошуку, облаштування та узаконення польських місць пам'яті в Україні у відповідь на демонтаж низки пам'ятників загиблим українцям у Польщі, зокрема і воїнам УПА. Польська сторона неодноразово критикувала Інститут національної пам'яті та його керівника В. В'ятровича, який зайняв жорстку позицію паритету у питанні впорядкування місць пам'яті в Україні та Польщі.

Відверта критика В.В'ятровича як винуватця українсько-польського конфлікту на ниві історичної політики прозвучала з вуст народних депутатів після обрання Президентом України В.Зеленського. Проти того, щоб В. В'ятрович і далі обіймав посаду голови УІНП, виступила депутат від партії «Слуга народу» І. Верещук [6].

Певні кроки на шляху до порозуміння було зроблено під час візиту В.Зеленського до Польщі наприкінці літа 2019 р. Президенти України та Польщі домовились усунути історичні суперечності між країнами, а В.Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення [68]. 31 серпня В.Зеленський на брифінгу у Варшаві заявив, що готовий дати згоду на ексгумацію поляків, які були поховані на території України, а польська сторона погодилася на впорядкування українських «місць пам'яті» на території Польщі. Він також зазначив, що президенти обох країн домовилися перезавантажити двосторонню робочу групу, яка повинна буде працювати під їхнім патронатом. Те, наскільки повно і як швидко будуть реалізовані домовленості президентів України та Польщі, покаже час, але, безперечно, що напруженість у польсько-українських відносинах

може бути вигідна насамперед «третій стороні». Проте польська сторона дала зрозуміти, що не трактує українські поступки, зокрема зняття мораторію з ексгумаційних робіт, як привід робити зустрічні кроки у питаннях історичної політики. У цій ситуації Україна поступилася й у питанні зміни керівництва УІНП, коли восени 2019 р. В. В'ятрович був звільнений із посади, яку обіймав. Проте повне польсько-українське порозуміння на ґрунті конфлікту історичної політики ще попереду.

Цілком вірогідно, що польсько-український конфлікт сприяв досягненню домовленостей щодо юридичного оформлення територіальних надбань СРСР у роки Другої світової війни. Домовленість між провідними країнами Антигітлерівської коаліції призвела до визначення радянсько-польського кордону по лінії Керзона і суттєвого збільшення території Польської держави на заході за рахунок колишніх німецьких володінь. «Переміщення на захід» Польської держави, серед іншого, зумовило й масштабні зміни етносоціальної структури населення певних регіонів. У контексті цього дослідження виділимо насамперед Галичину та Волинь. За висловом В. Котигоренка, переміщення на захід кордонів УРСР з одночасною передачею частини українських етнічних територій Польщі призвели до появи в обох державах сотень тисяч українців і поляків, які відразу стали відповідними етнонаціональними меншинами. Особливо болісною була ця метаморфоза для поляків, які на теренах Західної України були до того частиною панівної нації [54, с. 125].

Проблема «взаємного обміну населенням між УРСР та Польщею» посіла вагоме місце у пострадянському науковому дискурсі про Другу світову війну, де цей процес переважно охарактеризований як «депортації».

В українському науковому дискурсі чітко простежується думка про сумнівність правових основ здійснення так званого «обміну населенням». Т. Пронь у своєму дослідженні піддала сумніву й легітимність уряду ПКНВ [70, с. 58–59]. У роботі А. Ліпкана підкреслено відсутність правових основ «здійснення депортаційно-переселенських акцій». Свою думку дослідник

мотивував тим, що у вересні 1944 р. УРСР не була суб'єктом міжнародно-правових відносин, а тому не мала права підписувати міжнародно-правові угоди. Так само тогочасне керівництво Польської держави було лише тимчасовим носієм влади, що позбавляло його, на думку вченого, повноважень підписувати угоду. А. Ліпкан наголосив, що легітимний уряд Польщі на той час перебував у Англії, а не на теренах окупованої радянськими військами Польщі [59]. З такої ж позиції виступив і А. Клос, який наголошував, що примусова евакуація поляків, учинена органами УРСР за підтримки ПКНВ, може розглядатися як військовий злочин та злочин проти людства, зміст яких був визначений у статуті Міжнародного нюрнберзького військового трибуналу 8 серпня 1945 р. [53].

Упродовж 1990-х–на початку 2000-х років побачили світ збірники документів, у яких містилися матеріали про переміщення польського населення. Серед них можна виділити «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах.» У першому томі були опубліковані матеріали про становище населення західноукраїнських земель, які входили до складу Польщі напередодні її окупації 1939 р., про переселення польських громадян тощо [20].

Результатом плідної співпраці українських та польських науковців стала публікація дев'яти збірників документів і матеріалів за назвою «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Польсько-українська робоча група готувала цю видавничу серію понад два десятиліття. На теренах колишнього СРСР і колишнього європейського «соцтабору» польсько-український спільний видавничий проект за тривалістю, за результатами роботи та якістю архівних першодруків залишається наймасштабнішим міждержавним науково-видавничим проектом. При тому важливим принципом співпраці робочої групи стало максимальне скорочення особистих оцінок за якомога більшого масштабу публікації раніше недоступних фахівцям і широкому загалу документів [106, с. 13].

У контексті цього дослідження виділимо другий та четвертий томи видання. У другому томі містяться документи про переселення поляків та українців упродовж 1944–1947» [66], а четвертий том присвячений висвітленню стосунків між поляками та українцями у 1942–1945 рр. [67]. Під час роботи у архівах увагу представників спільної робочої групи привернули документи, які відігравали велику роль для відтворення статистичного виміру польсько-українських переселень 1944–1946 рр. Віднайдені матеріали підтвердили думку про те, що спецслужби мали власну статистику переселень. Крім того, у матеріалах спецслужб збереглися численні відомості про спротив переселенню і реакцію на нього тодішнього керівництва СРСР та Польщі. Робота над публікацією матеріалів четвертого тому відбувалася у атмосфері численних суперечок, але упорядникам вдалося виробити спільну позицію. Тут опубліковані документи з архівів ІНП та СБУ, які висвітлювали ситуацію на Волині і у Східній Галичині 1942–1945 рр. у широкому контексті спільної відповідальності німців та радянської влади за вчинені тоді злочини.

На основі аналізу розсекречених документів та матеріалів дослідникам вдалося висвітлити основні причини переселення поляків, визначити кількість осіб, що були змушені змінити місце проживання. Велику увагу дослідженню цих проблем приділив у своїх працях В. Сергійчук, який також приділив багато часу формуванню відповідних збірників документів та матеріалів [86; 89; 90, с. 29–32].

У дослідженні О. Калакури визначені масштаби переселення поляків. Посилаючись на дані повідомлення до ЦК КП/б/У головного представника уряду УРСР з питань евакуації польських громадян на 15 вересня 1946 р. до Польщі з Волинської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської, Львівської, Дрогобицької та Чернівецької областей України було евакуйовано 789982 особи, у тому числі 746993 поляки. Науковець підкреслював, що у евакуаційних документах вони фігурували як «польські громадяни», хоча протягом 1939–1940 рр. на них було поширене радянське громадянство, яке втрачалось з моменту виїзду з СРСР.

Водночас на постійне проживання в УРСР залишилося 32360 сімей або 82235 осіб із числа тих, кого планували переселити [45, с. 336]. О. Калакура також відзначав, що еміграційний польський уряд у Лондоні не лише виступив проти цієї акції, але й закликав польське населення не залишати «східні кресли», які, мовляв, залишаться польськими. Підпільний «Корпус Обеспеченьства» разом із формуваннями АК намагався всіляко перешкоджати переселенню поляків на свою історичну батьківщину, вдавався до терору проти тих, хто був готовий до від'їзду [46, с. 42].

Засобом мононаціоналізації українсько-польського пограниччя назвав Люблінську угоду між урядом УРСР (М. Хрущов) і прокомуністичним Польським комітетом національного визволення (Е. Осубка-Моравський) про взаємообмін населенням І. Цепенда [101, с. 171]. На думку В. Гулая основною причиною обміну було бажання обох сторін вилучити ті етнічні спільноти, які не «вписувалися» у бажану етнічну структуру місцевого населення [14]. Виселяючи поляків, радянський уряд, на переконання О.Буцько, прагнув не допустити формування на західно-українських землях опозиційної польської етнічної спільноти [5, с. 66–67]. А. Андрухів та П. Кам'янський наголошували, що переселення мало на меті й позбавити українські та польські повстанські загони матеріальної бази для продовження боротьби [1]. Р. Дрозд відзначав, що за переселення виступали польські комуністи, які прагнули до моноетнічності Польщі, але водночас не мотивували обміну необхідністю ліквідації діючих у Польщі частин УПА, чим буде «обґрунтовуватися» акція «Вісла» [23, с. 19–23]. Водночас виселення українців означало для прорадянського польського керівництва й можливість порозумітися із неприхильно налаштованими широкими колами польських громадян.

Про зацікавленість урядів США та Великобританії у найшвидшому вгамуванні польсько-українського протистояння і визначенні східних кордонів Польщі стверджував Л. Зашкільняк [31, с. 149–156]. До цього можна додати, що керівництво СРСР та ПНР не бажало загострювати стосунки у соціалістичному таборі, адже боротьба за певні території між українцями та поляками могла

негативно вплинути на світовий імідж цих країн, ускладнити досягнення міжнародно-правових рішень про визначення державних кордонів після завершення Другої світової війни. Проте справжні наміри ретельно приховувалися пропагандою, генеральними топіками якої стали висловлювання на кшталт «прояву гуманізму» або «добровільного переселення».

На переконання деяких українських учених, переселення поляків набуло примусового характеру переважно на західно-українських землях. А повернення поляків на історичну батьківщину з центральній областей країни відбувалося складно, але все ж менш драматично. Згідно із даними Н. Рудницької, виїзд поляків з Житомирщини на західноукраїнські та польські землі був умотивований страхом перед репресіями з боку радянських силових структур, відлунням трагічних подій на Волині або небажанням жити на території СРСР [74, с. 249].

Загалом науковцями виділено чотири етапи «обміну населенням між УРСР та Польщею», перший з яких припадає на період Другої світової війни. Перший етап переселення від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як порівняно добровільний. Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р. здійснювався за участі військових підрозділів та силових структур. Третій – від квітня до жовтня 1947 р., або військова операція під криптонімом «Вісла» (або Акція «В»). Унаслідок цього трансферу на західні та північні землі Польщі, звідки депортували німців, досить жорстко або навіть брутально переселено з метою асиміляції близько 150 тис. українців. Насильницькі дії польська сторона намагалася виправдати «колективною відповідальністю українців за дії ОУН і УПА (хоча УПА не становила реальної загрози для Польської держави). І четвертим етапом стало «вирівнювання» польсько-радянського кордону в районі м. Устрики Дольні (Дрогобиччина). А остаточні територіальні корективи між СРСР та Польщею були здійснені унаслідок угоди від 15 лютого 1951 р. і увійшли в історію як «обмін ділянками державних територій», а у Польщі – під криптонімом «Аксја Н-Т 1951» за назвами повітів, населення яких підлягало переселенню [18, с. 114–115].

Висновок. Історія польської національної меншини в Україні у роки Другої світової війни у науковому дискурсі переважно представлена через аналіз подій так званого «золотого вересня», депортацій західноукраїнського населення, повстанської боротьби та міграцій, зумовлених прагненням залишити зону бойових дій. Водночас малодослідженою залишається повсякденна індивідуальна і групова історія поляків у часи німецької окупації, примусова праця у Німеччині, колаборація з військово-політичною адміністрацією і опір гітлерівському тоталітарному режиму.

Останнім часом все більше уваги дослідники приділяють висвітленню та аналізу польсько-українського конфлікту у роки війни. Польська сторона, як правило, акцентує увагу на трагічних подіях у 1943 р. на Волині, а українські дослідники прагнуть показати, що взаємно польсько-український конфлікт закорінений у довоєнному протистоянні, коли поляки намагалися домінувати у краї із переважно українським населенням.

В україноцентричному дискурсі наголошується, що особливої гостроти польсько-український конфлікт набув тоді, коли вирішувалося питання відновлення Польської держави і визначення її повоєнних кордонів. Претензії польської сторони на збереження свого панування на території так званих «східних кресів» наштовхнулося на опір значної частини місцевого, переважно українського, населення, яке розглядало ці землі виключно як західноукраїнські.

Вірогідно, що формування історичної пам'яті про польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни відбувалося під вагомим впливом усвідомлення характеру розв'язання такого конфлікту. Для поляків розв'язання конфлікту передбачало втрату «східних кресів» за невдалого втілення у життя плану «Буря» попри великі жертви з боку як цивільного польського населення, так і вояків АК, які відчайдушно боролися за відновлення Польщі у кордонах 1939 р. Водночас одним із наслідків протистояння для українців стало возз'єднання переважної більшості українських етнічних земель у складі УРСР, деполонізація західноукраїнських теренів (хоча частина українських етнічних земель – Холмщина, Підляшшя – опинилася у складі Польщі). З цієї точки зору

боротьбу УПА можна вважати більш успішною, ніж діяльність польських повстанців. Можливо тому й вплив своєрідного «Веймарського синдрому» на українське суспільство виявився не таким масштабним, як на польське, що, відповідно, вплинуло й на характер наукового дискурсу про українсько-польські відносини періоду Другої світової війни.

Українські дослідники тривалий час набагато менше приділяли уваги аналізу польсько-українського протистояння у роки Другої світової війни, ніж їхні польські колеги. При тому акцентування уваги дослідників на цих подіях нерідко було наслідком «політичного запиту». Позитивним кроком на шляху подолання конфлікту пам'яті було проведення заходів з приводу річниці Волинської трагедії влітку 2003 р. У цей час було ухвалено спільну українсько-польську парламентську заяву, а також вжито певних заходів для вшанування пам'яті загиблих. У цьому документі сторони дійшли згоди, що сумні сторінки історії мали місце унаслідок дій обох сторін і були трагедією для обох народів.

Надзвичайно плідною була робота польсько-української робочої групи над виданням збірників документів і матеріалів «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», яка тривала понад двадцять років і є наймасштабнішим на теренах Європи подібним проектом. Спільними зусиллями як польські, так і українські науковці багато зробили для об'єктивного висвітлення подій минулого.

Проте як українські, так і польські науковці не змогли завадити спробам посіяти ворожнечу між українцями та поляками шляхом переформатування історичної пам'яті представників сучасного покоління шляхом проведення спецоперацій у інформаційному просторі. Одним із дієвих засобів протидії таким спробам видається не лише праця науковців, а й процес євроінтеграції, у ході якого представники різних народів не тільки отримують можливість глибше вивчити одне одного (і, відповідно, подолати стереотипи оцінок, нав'язаних подіями минулого), а й сформувати міцні економічні зв'язки. Це може виступити вагомою противагою спробам розпалити нове протистояння на основі маніпуляцій із історичною пам'яттю.

У сучасний період потрібно продовжити виважений діалог українських та польських науковців на засадах взаємної толерантності для аналізу польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни, засудження злочинів та покаяння, комеморації та меморіалізації.

Вироблення узгодженого погляду на ці події може суттєво сприяти подоланню політичних спекуляцій з обох боків, особливо за взаємного сприяння у роботі українського та польського Інститутів національної пам'яті.

Одним із варіантів розширення такого діалогу можна назвати продовження співпраці науковців у рамках польсько-українського проекту «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття», регулярні українсько-польської зустрічі «Історія, сучасність та майбутнє», які стали можливими за ініціативи керівництва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та за подальшої підтримки їх організації керівництвом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

1. Андрухів І. О., Кам'янський П. Є. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. 364 с.

2. Барсенков А. С., Вдовин А. И. История России. 1917–2004. Москва: Аспект-Пресс, 2006. 816 с.

3. Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упорядник Ю. Сливка. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 33–35.

4. Биківня – місце спільної пам'яті України та Польщі. URL : <http://archiwum.polradio.pl/5/198/Artykul/113076>

5. Буцко О. Українсько-польське переселення 1944 – 1946 рр. // Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. Київ : Сфера, 2005. С. 66–67.

6. В «Слуге народа» обвинили Вятровича в польско-украинских проблемах. URL : https://focus.ua/ukraine/438634-v_sluge_naroda_obvinili_viatrovicha_v_polsko-ukrainskikh_problemaxh

7. Верт Н. История советского государства. 1900–1991. Москва: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.

8. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2003. № 2. С. 39–55.

9. Віднянський С. В., Калінчик В. О. Українсько-польські відносини 1917 – 1926 рр.: сучасна історіографія проблеми // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2007. № 1. С. 44–51.

10. Вульф Л. Національні ідентичності є «уявними спільнотами». URL: <http://ukrainian.voanews.com/a/invention-galicia-117821583/239222.html>

11. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. 288 с.

12. Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. // Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2003. Збірник 2. С. 86–93.

13. Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. У 3 т. Т. 2: Радянський проект для України. Київ: Наукова думка, 2004. 531 с.

14. Гулай В. Люблінська угода від 9 вересня 1944 року як інструмент закріплення радянського статусу Західної України на завершальному етапі Другої світової війни в оцінках місцевого населення. URL: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/p02/20%20gulay.pdf>

15. Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. 460 с.

16. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 287 с.

17. Даниленко В. Д. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні // Укр. іст. журн. 2006. № 3. С. 111–125.

18. Даценко С. Маршрутами переселень. За матеріалами музейних експедицій теренами Західної України // Військово-історичний меридіан. 2017. № 3. С. 113–124.

19. Декларація Пам'яті і Солідарності. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/20/7056198/>

20. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 1. Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. 749 с.

21. Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і

перспективи взаємовідносин: збірник наукових праць / за ред. П. М. Чернеги. Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 158–160.

22. Докладная записка Наркома внутренних дел СССР № 794/Б в ЦК ВКП/б/ о бывших офицерах польской армии, содержащихся в лагерях для военнопленных // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Т. 1 Накануне. Кн. 1. (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). Москва: Книга и бизнес, 1995. С. 153–155.

23. Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми у Польщі // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упорядник Ю. Сливка. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 19–23.

24. Дрозд Р. Навколо причин антипольської акції ОУН–УПА в 1943–1944 роках. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/drozd.htm>

25. Дружба народів СРСР – велике завоювання ленінської національної політики КПРС. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1969. 170 с.

26. Дружба народов СССР – источник силы и могущества Советского государства. Киев: Изд-во Киевского ун-та, 1954. 27 с.

27. Дружба не знает границ. Харьков: Харьков. кн. изд-во, 1960. 57 с.

28. Дружбе крепнуть: Очерки. Донецк: Донецк. кн. изд-во, 1963. 100 с.

29. Дружба міцніша від сталі. Київ: Держполітвидав УРСР, 1962. 80 с.

30. Дружбою міцні. Ужгород, 1963. 48 с.

31. Зашкільняк Л. Наслідки депортації українців і поляків у 1944–1946 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип. 272. Чернівці: Рута, 2005. С. 149–156.

32. Евсеев И. Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944–1960 гг). Київ: Політвидав України, 1962. 80 с.

33. Івасюта М. К. В сім'ї вольній, новій. Київ: Знання, 1979. 48 с.

34. Івасюта М. К. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР. Київ: Тов-во для поширення політ. і наук. знань Української РСР, 1960. 39 с.

35. Івасюта М. К., Ковальчук Г. І., Кошарний І. Я. Історіографія соціалістичного будівництва в західних областях України // У боротьбі за світлі ідеали комунізму. Львів: Каменяр, 1970. С. 228–241.

36. Ільющин І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Український історичний журнал. 2003. № 1. С. 82–96.

37. Ільющин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. 288 с.

38. Льюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упорядник Ю. Сливка. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 77–78.

39. Льюшин І. Ставлення польського еміграційного уряду в Парижі і Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939 – 1941 рр. // Український історичний журнал. 1999. № 6. С. 70–81.

40. Льюшин І. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 567–594.

41. История России. XX век. 1894–1939. Москва: Астрель, 2009. 829 с.

42. Історія України : Навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін. ; за ред. В. М. Литвина. Київ : Знання-Прес, 2006. 460 с.

43. Історична політика завжди є джерелом конфліктів – історик Георгій Касьянов. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28048337.html>

44. Казакова О. Політичні особливості генези польського руху опору в умовах нацистського окупаційного режиму (вересень – грудень 1939 р.) // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: збірник наукових праць / за ред. П. М. Чернеги. Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 152–155.

45. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ: Знання України, 2007. 508 с.

46. Калакура О. Депортації українців і поляків під виглядом «обміну населенням» (до 70-річчя Люблінської угоди) // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 13. С. 39–49.

47. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 510 с.

48. Кальбарчик С. Український катинський список // Історична правда. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/9/61918/>

49. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ: Наш формат, 2017. 320 с.

50. Киридон А. Волинь, 1943 : утвердження ситуативних кодів пам'яті // Intermagum: історія, політика, культура. 2016. Вип. 3. С. 48–67.

51. Кичий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : Матеріали міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 34–38.

52. Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни // Україна–Польща: важкі питання: матер. III Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 травня 1998 р. Т. 3 / відп. ред. М. Кучерепа. Варшава: Об'єднання українців у Польщі, Світовий союз воїнів Армії Крайової, 1998. С. 223.

53. Клос А. Примусова евакуація 1944–1946 років – репресія проти польських громадян // Наше слово. 2012. №11. 18 березня.

54. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ, 2004. 722 с.

55. Кривошея В., Онишко Л. «Український катинський список» – за і проти. Не все так просто. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/17/62494/>

56. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939. Вісбаден, 1983. 215 с.

57. Кульчицький В. Друга поява лінії Керзона. Як дипломатія часів Другої світової працювала над визначенням кордонів Польщі // Український тиждень. 2017. № 48. С. 41. URL : <https://tyzhden.ua/History/204844>

58. Кульчицький С. В. І знову про 17 вересня 1939 року. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/i-znovu-pro-17-veresnya-1939-roku>

59. Ліпкан А. Операція «ВІСЛА»: переселення чи депортація? // Воєнна історія. 2003. № 1. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_9.htm

60. Мельник І. Варшавське повстання 1944 року. URL: <http://zbruc.eu/node/25161>

61. Мишак І. Інкорпорація та радянська західноукраїнських земель (1939–початок 1950-х рр.) : історіографія. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2010. 509 с.

62. Нагорна Л. П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.

63. Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941 – 1944). Ужгород : МПП «Гражда», 2002. 84 с.

64. Партач Ч. Українська проблема у політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939 – 1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. IV. Варшава : Turysa, 1999. С. 109–121.

65. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: історичні нариси / Архієрейський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. В. та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.

66. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 2: Переселення поляків і українців 1944–1946. Варшава–Київ, 2000. 1008 с.

67. Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4 (у 2-х ч.): Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Варшава–Київ, 2005. 1512 с.

68. Президенти України та Польщі домовились усунути історичні суперечності між країнами, а Володимир Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49536203?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>

69. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті / Закон України // Відомості Верховної Ради 2015. № 25. Ст. 190.

70. Пронь Т. «Евакуація» – депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер. : Історичні науки. 2009. Вип. 81. С. 57–62.

71. Пронь Т. Репатріація польського населення з південно-східних та центральних областей Української РСР у Польщу у 1944–1951 роках // Україна – Польша : історична спадщина і суспільна свідомість : [зб. наук. праць] / відп. ред. М. Литвин / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 170–185.

72. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. Київ: Поліс, 2000. 447 с.

73. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 / Наукове товариство ім. Шевченка; Фондація Українського Вільного Університету в США. Львів; Нью-Йорк, 2002. 429 с.

74. Рудницька Н. Репатріація польського населення Житомирської області до Польщі у 1944–1946 рр. // Intermagum: історія, політика, культура. 2016. Вип. 3. С. 246–257.

75. Руккас А. О. Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р. // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2011. С. 165–196.

76. Руккас А. О. Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині. Київ : Міжнар. фін. агенція, 1997. 31 с.

77. Руккас А. О. Українці у Війську Польському. Вересень 1939 року // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : збірник наукових праць / за ред. П. М. Чернеги. Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 149–152.

78. Руккас А. Участь українців-вояків польської армії у вересневій кампанії 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців: матер. Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. / ред. кол.: К. К. Кондратюк (гол. ред.) та ін. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. С. 142.

79. Рябошапко Л. І. Депортаційні акції щодо національних меншин Західної України як різновид репресій (1939–1941) // Вісник ун-ту внутрішніх справ. 2000. Вип. 12. Ч. 1. С. 201–204.

80. Рябошапко Л. І. Організаційно-правові заходи щодо розвитку освітньо-культурних установ Західної України (1939–1941) // Актуальні проблеми державного управління. Науковий збірник. Харків: УАДУ, 2000. № 2(7). С. 132–137.

81. Рябошапко Л. І. Порушення політичних і особистих прав національних меншин Західної України (1939–1941) // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 2000. № 2. С. 85–92.

82. Рябошапко Л. І. Радянсько-німецький договір про ненапад 1939 р.: наслідки для національних меншин Західної України (1939–1941) // Вісник Львівського ун-ту. Серія міжнародних відносин. Вип. 2. Львів, 2001. С. 435–437.

83. Рябошапко Л. І. Реалізація принципів «радянської демократії» щодо національних меншин у Західній Україні (1939–1941) // Вісник Львівського ін-ту внутрішніх справ. 2000. № 1. С. 56–59.

84. Рябошапко Л. І. Репресивні заходи щодо національних меншин Західної України в економічній сфері (1939–1941) // Вісник Луганського ін-ту внутрішніх справ України. 2000. Вип. 1. С. 16–23.

85. Салюк А. Польсько-українські відносини на Холмщині та Підляшші (1942 – 1943) // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип. 2 : Депортації 1944 – 1951. Львів, 2007. С. 145–154.

86. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944– 1946 роках. Київ, 1999. 192 с.

87. Сергійчук В. І. Наша кров – на своїй землі. Київ, 1997. 44 с.

88. Сергійчук В. І. ОУН – УПА в роки війни : Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 494 с.

89. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ, 2003. 576 с.

90. Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.) // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-ти річчя операції «Вісла»). Львів, 1998. С. 29–32.

91. Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. 140 с.

92. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : Тернопіль, 1997. 440 с.

93. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / пер. з пол. Є. Петренка. У 3 т. Т. 1. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. 343 с.; Т. 2. 358 с.; Т. 3. 432 с.

94. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні : національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. Львів, 2005. 52 с.

95. Стецкевич В. В. Воз'єднання українських земель 1939 – 1940 рр.: деякі здобутки сучасної історіографії та проблеми // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24 – 25 жовтня 2000 р.). Кривий Ріг : Мінерал, 2000. С. 81–92.

96. Тетерін І. Соціалістичні перетворення в сільському господарстві західних областей України. Київ: Тов-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1954. 31 с.

97. Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / за ред. П. М. Чернеги. Київ – Краків : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. С. 143 – 146.

98. Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935 – 1945 рр. // Ї. 2003. Число 28. С. 118–146.

99. У МЗС України розкритикували польський закон про заборону «бандерівської ідеології». URL : <https://www.unian.ua/politics/2368332-u-mzs-ukrajini-rozkritikuvali-polskiy-zakon-pro-zaboronu-banderivskoji-ideologiji.html>

100. У Польщі роз'яснили, кого каратиме «закон про бандеризм». URL : https://zik.ua/news/2018/01/27/u_polshchi_rozjasnyly_kogo_kara_tyme_zakon_pro_banderyzm_1253409

101. Цепенда І. Суспільно-політична ситуація на українсько-польському пограниччі наприкінці Другої світової війни // Політичний менеджмент. 2009. № 2. С. 163–171.

102. Цепенда І. С. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етно-політичний аналіз. Київ: НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2009. 387 с.
103. Червоненко В. Чим закінчиться «історична криза» між Україною та Польщею? URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41934591>
104. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні // Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять», 46 грудня 2008 р. URL : <http://khp.org/index.php?id=1230112797>
105. Шаповал Ю. Сімдесят і десять // Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С. 29–32.
106. Шаповал Ю. У пошуках документів спецслужб. Досвід перших років роботи польсько-української робочої групи (1996–2001) // Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Двадцять років спільному польсько-українському науковому проекту. 1996–2016. Лодзь–Варшава–Київ, 2018. 208 с.
107. Шестаков В. А. Новейшая история России. Москва: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2008. 479 с.
108. Anders W. Bez ostatniego rozdziału : Wspomnienia z lat 1939 – 1946. Lublin : Test, 1996. 540 s.
109. Biegański W., Juchiewicz M., Okęckis S. Polacy w ruchu oporu narodów Europy. 1939 – 1945. Warszawa, 1977. 660 s.
110. Drozd R. Ukraińska Powstańcza Armia – Dokumenty-struktury. Warszawa : Burchard, 1998. 287 s.
111. Drozd R., Halagida I. Ukraińcy w Polsce 1944 –1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). Warszawa, 1999. 303 s.
112. Dębski S. Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941. Warszawa, 2007. 800 s.
113. Filar W. «Burza» na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej. Warszawa : Rytm, 1997. 288 s.
114. Juchiewicz M. Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim 1941 – 1944. Warszawa, 1973. 328 s.
115. Korman A. Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. Wrocław : Norton, 2002. 168 s.
116. Kornat M. Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce za graniczej II Rzeczypospolitej. Warszawa, 2002. 810 s.
117. Motyka G. Odrzezi wołyńskiej do akcji Wisła. Wydawnictwo Literackie, 2011. 524 s.

118. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939 – 1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińcy wobec problemów XX wieku. Pod redakcją P. Kosiewskiego i G. Motyki. Kraków, 2000. S. 166–178.

119. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa : Wolumen, 1999. 552 s.

120. Motyka G. Ukraińska partyzanka 1942–1960. Warszawa : Rytm, 2006. 728 s.

121. Motyka G. W kręgu Łun w Bieszczadach. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM: 2009. 200 s.

122. Motyka G., Wnuk R. Pany i resuny. Współpraca AK – WiN I UPA w latach 1945–1947. Warszawa, 1997. 212 s.

123. Okupacja sowieckaziem polskich 1939–1941 / pod redakcją Piotra Chmielowca. Rzeźów–Warszawa, 2005. 248 s.

124. Prus E. UPA Armia Powstańcza czykurenie rizunów? Wrocław : Nortom, 1998. 134 s.

125. Prus E. Atamania UPA: Tragedia kresów. Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. 367 s.

126. Prus E. Herosis pod znaka tryzuba. Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. 346 s.

127. Prus E. Legenda Kresów Szare Szeregi w walce z UPA. Wrocław : Nortom, 1995. 263 s.

128. Prus E. Taras Czuprynka. Hetman UPA i wielki inkwizytor OUN. Wrocław : Nortom, 1999. 336 s.

129. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. 349 s.

130. Turowski J., Siemaszko W. Zbrodnie Ukraińskich Nacjonalistów dokonana ludności polskiejna Wołyniu 1939 – 1945. Warszawa : Wyd. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990. 180 s.

131. Zmowa: IV rozbiór Polski. Wstęp i oprac. Warszawa: ALFA, 1990. 209 s.